

αὐτοταπείνωση τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὴ ἡ αὐτοταπείνωση τοῦ ἀνθρώπου δὲν ὑπῆρχε πρὶν εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν χριστιανικὴ.

Ὁ Χριστὸς εἶναι τὸ αἰώνιο παράδειγμα τῆς αὐτοταπεινώσεως. Ὁλη τοῦ ἡ παρουσία μέσα στὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων εἶναι αὐτοταπείνωση. Τοῦτο τὸ πνεῦμα τῆς αὐτοταπεινώσεως διατρέχει καὶ διαπνέει ἀπ' ἀρχῆς ὡς τέλος ὅλα τὰ κείμενα τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ αὐτοταπεινωμένος καὶ ἀπλός· τοῦτο ὅμως σημαίνει ὅτι δίχως αὐτὴν τὴν αὐτοταπείνωση δὲν νοεῖται ἡ Θεανθρωπία του. Αὐτὸς ὁ αὐτοταπεινωμένος Χριστὸς ὁμιλεῖ καὶ προσκαλεῖ, αὐτὸς ἔρχεται· δὲν ἔρχεται ἐδῶ ἐν δόξῃ. Ἐνα βλέμμα πρὸς τοὺς Θεοὺς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων μᾶς πείθει γιὰ τὴ ριζικὴ διαφορὰ ποὺ χωρίζει τὴ θρησκεία τῆς χριστιανικῆς ἀπὸ τὴν παλαιὰ θρησκεία τῶν Ἑλλήνων, οἱ ἀρχαῖοι Θεοὶ δὲν ἔχουν ἔχνος ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς αὐτοταπεινώσεως. Τοῦτο τὸ πρόσεξαν πολλοὶ οἱ χριστιανοὶ τῶν πρώτων αἰώνων. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι πιστεύουν ἐκεῖνοι οἱ πρῶτοι χριστιανοί, πρέπει νὰ μεταστραφῇ ριζικῶς, ἀπὸ τὴ βάση της ν' ἀλλάξῃ, γιὰ νὰ δεχθῇ τὴ χριστιανικὴ πίστη, γιὰτὶ ἡ διαφορὰ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Θεοὺς δὲν εἶναι κατὰ βαθμούς, ἀλλὰ κατὰ ποιότητα διαφορετικὴ. Ἡ προηγούμενη θρησκεία εἶχε μιὰ κοσμικὴ λαμπρότητα· οἱ Θεοὶ της δὲν ἦσαν λυτρωτικοί, δὲν ἤμποροῦσαν νὰ λυτρώσουν τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν κοσμικὴ λαμπρότητα, γιὰτὶ καὶ οἱ ἴδιοι ἦταν πρότυπα κοσμικῆς λαμπρότητας. Τὸ ἀρχαῖο ἄγαλμα παριστάνει ἀκριβῶς τὴν κοσμικὴ λαμπρότητα τῶν ἀρχαίων Θεῶν. Καὶ τοῦτο τὸ πρόσεξαν ἰδιαίτερα οἱ χριστιανοὶ τῶν πρώτων αἰώνων. Γι' αὐτὸ οὔτε ἡ ἀρχαία τέχνη ἦταν δυνατὸν νὰ γίνῃ δεκτὴ ἀπὸ τὸν πρῶτο χριστιανισμό. Ὅ,τι ὅμως ἰδιαίτερα προσείλκυσε τὸ πνεῦμα τῶν μεγάλων χριστιανῶν τῶν πρώτων αἰώνων, τοῦτο ἦταν ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, γιὰτὶ ἡ φιλοσοφία εἶχε ἄλλα πρότυπα ζωῆς δημιουργήσει ὁ φιλοσοφικὸς τρόπος τοῦ βίου εἶχε μέσα του κάτι ἀπὸ τὴν αὐτοταπείνωση τοῦ χριστιανισμοῦ, εἶχε κάποια συγγένεια ἢ, ὅπως λέγει ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ἡ φιλοσοφία ἦταν « παιδαγωγία εἰς Χριστόν ». Ἡ φιλοσοφία εἶχε ἐσωτερικότητα, εἶχε συλλάβει καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ψυχῆς καὶ τὴν ἀνάγκη τῆς τελειώσεως τῆς ψυχῆς. Ἡ φιλοσοφία ἦταν ἐπιστροφή τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ του, πρὸς τὸν ἐσώτατο πυρῆνα του.

Ἡ παρουσία ὅμως καὶ ἡ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ, τοῦ αὐτοταπεινωμένου, ἐνῶ εἶναι ἱστορικὴ, δὲν εἶναι περασμένη, δὲν ἀποτελεῖ ἀπλὸ παρελθόν, ὅπως συμβαίνει μὲ τ' ἄλλα γεγονότα τῆς ἱστορίας. Ἡ παρουσία, ἡ ζωὴ του καὶ ὁ λόγος του εἶναι παντοτεινά. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ παρουσία του ἐκείνη ἡ ἱστορικὴ εἶναι αἰώνια σύγχρονη. Τὸ νόημά της εἶναι ἀκριβῶς αὐτό: νὰ εἶναι αἰώνια σύγχρονη, νὰ εἶναι πάντοτε « τῶρα » καὶ νὰ μὴ γίνε-

ται ποτέ «χθές», να μὴ γίνεται πρὶν.» Ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ ἀποτελεῖ τὸ αἰώνιο τώρα τῆς ἱστορίας, εἶναι καὶ αὐτὴν τῇ στιγμῇ μέσα στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, ὅπως ἦταν καὶ ἄλλοτε· καὶ θὰ εἶναι πάντοτε. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ εἶναι τὸ κέντρο τῆς ἱστορίας. Δίχως αὐτὴν τὴν παρουσία ἡ ἱστορία χάνει τὸ νόημά της. Τὸ αἰώνια σταθερὸ σημεῖο τῆς ἱστορίας γίνεται τώρα τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Συνεπῶς ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ καὶ πείρα εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ συγχρονίζεται πρὸς ἐκείνη τὴν αἰώνια παρουσία· ἀντίθετος συγχρονισμὸς δὲν ὑπάρχει, δηλαδὴ τὸ ἄτομο εἶναι ἀδύνατο νὰ συγχρονισθῇ τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστοῦ. Τὸ ἄτομο εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ συγχρονίζεται μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἐνός, δηλαδὴ νὰ ζῆ τὴν παρουσία, τὴ ζωὴ καὶ τὸν λόγο Ἐκείνου. Γιατί; Διότι ἐκεῖ μέσα, δηλαδὴ μέσα στὸν Ἐνα ἐκεῖνον, ὁ λόγος ἦταν τὸ ἴδιο μὲ τὴ ζωὴ καὶ ἡ ζωὴ ἦταν τὸ ἴδιο μὲ τὸν λόγο, γιὰτὶ μέσα σ' ἐκεῖνον φανερώθηκε τὸ ἀπόλυτο, τὸ αἰώνιο. Ἡ ἱστορία λοιπὸν ἔχει τώρα μέσα της μὲ τὴν παρουσία ἐκείνου τοῦ αὐτοταπεινωμένου τὸ αἰώνιο μέτρο της, κινεῖται δηλαδὴ γύρω ἀπ' αὐτόν. Ὡστε ἡ παρουσία καὶ ἡ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ μέσα στὴν ἱστορία δὲν εἶναι ἀπλῶς περασμένη, δὲν εἶναι ἀπλῶς ἱστορικὴ, ἀλλὰ εἶναι μοναδικὴ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἀποτελεῖ τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου. Ἡ παρουσία καὶ ἡ ζωὴ του εἶναι τὸ ἀπόλυτο πλήρωμα τοῦ χρόνου, ἐνῶ ἡ παρουσία καὶ ἡ ζωὴ τῶν ἄλλων, κοινῶν, ἱστορικῶν προσώπων εἶναι μόνον σχετικὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου.

Ἡ παρουσία τοῦ Ἐνός σταματᾷ τὴν τριβὴ τοῦ χρόνου καὶ ἀνοίγει ἐνώπιον τῆς ἱστορίας τὴν αἰωνιότητα, τὸ αἰώνιο νόημά της. Ὁ Χριστὸς δὲν εἶναι λοιπὸν μία ἀπλῆ ἱστορικὴ προσωπικότητα, ποὺ ὑπῆρξε κάποτε καὶ δὲν ὑπάρχει πιά, ἀλλὰ εἶναι καὶ ὑπεριστορικὴ προσωπικότητα· εἶναι τὸ αἰώνιο ποὺ ὠρθώθηκε, ὅταν ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, μέσα στὴν ἱστορία, ὡς τὸ αἰώνιο παράδοξο, ὡς τὸ «ἀντιλεγόμενον σημεῖον». «Ὁ γὰρ χριστιανισμὸς λίθος ἐστὶ προσκόμματος καὶ πέτρα σκανδάλου». Ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος ὁμως τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ἐνας αὐτὸς ὑπῆρξε, ὅτι ἔζησε ὡς θεάνθρωπος, εἶναι ἀπειρα σπουδαιότερο ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν συνέπειαν αὐτοῦ τοῦ γεγονότος. Ὑπῆρξε· δηλαδὴ αὐτοταπεινώθηκε, ἔλαβε μορφὴ ἀνθρώπου. «Ἀλλὰ μὴ καταφρονήσης τοῦ Θεικοῦ ἀξιώματος, βλέπων αὐτὸν ἔξωθεν τεταπεινωμένον ὡς ὅμοιον ἡμῖν δι' ἡμᾶς οὕτως ἐφάνη, οὐ δι' ἑαυτόν». Τοῦτο τὸ γεγονός τῆς αὐτοταπεινώσεως καὶ τῆς ἐνανθρωπίας ἐπίσης εἶναι καὶ καθ' ἑαυτὸ ἀπόλυτο γεγονός, μοναδικό, ἀνεπανάληπτο· αὐτὸ ἀκριβῶς σημαίνει τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου. Ὁ χρόνος ἐπληρώθη μὲ τὸ ἀπόλυτο νόημα, μὲ τὴν ἀπόλυτη ἀξία, δηλαδὴ μέσα του ἐχώρησε ὁ ἀχώρητος· τοῦτο εἶναι ἐνανθρωπία. Ἡ ἱστορία ἀλλάζει, γιὰτὶ εἶναι ἡ ἴδια σχετικὴ· ὁ Χριστὸς

ὅμως, δηλαδή τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, ὁ λόγος του, ἡ ζωὴ του καὶ ἡ παρουσία του δὲν ἀλλάζουν, δὲν εἶναι ἱστορία μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀλλαγῆς, εἶναι ἱστορία μὲ τὴν ἔννοια τοῦ πληρώματος τοῦ χρόνου. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει, ὅτι οἱ κατὰ καιροὺς ἄνθρωποι δὲν ἀλλάζουν τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ μὲ τὴ σχετικότητά τους. Οἱ κατὰ καιροὺς ἄνθρωποι, ἐπειδὴ ἀλλάζουν, τείνουν ν' ἀλλάξουν καὶ τὴν αἰώνια παρουσία Ἐκείνου, δηλαδή νὰ παραμορφώσουν τὴν παρουσία του. Γνήσιος Χριστιανισμὸς ὅμως δὲν εἶναι αὐτό· νὰ εἶναι κανεὶς χριστιανὸς σημαίνει νὰ παύσῃ νὰ σκέπτεται ἀπλῶς ἱστορικά, νὰ καταργήσῃ μέσα του τὴν κοινὴ ἔννοια τῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία τὰ βλέπει ὅλα ν' ἀλλάζουν. Χριστιανὸς γίνεται κανεὶς μόνον ὅταν γίνῃ σύγχρονος μὲ τὸν Χριστό. "Ὅταν ζῆσῃ ἀπὸ μέσα του τὴν παρουσία, τὴ ζωὴ καὶ τὸ λόγον ἐκείνου τοῦ Ἐνός, ποὺ δὲν τὸν φθείρει ἡ ἀλλαγή καὶ ποὺ ἡ παρουσία του ἀποτελεῖ ἓνα αἰώνιο τ ὄ ρ α μέσα στὴν ἱστορία.

Τὸ τώρα τοῦτο δὲν χάνει ποτέ τὴν ἀξία του, δὲν περνᾷ ὅπως περνᾷνε τὰ ἄλλα τώρα καὶ γίνονται παρελθόν. Τοῦτο εἶναι τὸ ἀπειροδύναμο παράδοξο τοῦ Χριστιανισμοῦ. Νὰ ζῆ κανεὶς τὴν πληρότητα τοῦ τώρα ἐκείνου, νὰ ζῆ τὴν ἀλήθεια, τὴ ζωὴ καὶ τὴν παρουσία τοῦ Ἐνός, τοῦτο σημαίνει νὰ εἶναι χριστιανός. "Ὅσο μένει μέσα στὴν τριβὴ τῆς ἱστορίας, μέσα στὴν ἀκατάπαυστη ἀλλαγὴ τῶν μορφῶν τῆς καὶ τῶν ἀντιθέσεων τῆς, ὅσο ἀφήνει ἀπλήρωτο τὸ αἰώνιο σημεῖο τοῦ ἑαυτοῦ του, τόσο δυσκολώτερο ἢ μᾶλλον τόσο ἀδύνατο γίνεται γιὰ νὰ τὸν ἄνθρωπο νὰ ζῆσῃ τὴ χαρούμενη εἶδηση, τὸν εὐαγγελισμό. Συμφιλίωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν ἑαυτό του καὶ μὲ τὸν κόσμον, εἰρήνη ψυχῆς, ὑπάρχει μόνον μέσα σ' ἐκεῖνο τὸ παράδοξο τώρα. "Ὅποιος δὲν κατορθώνει νὰ συγχρονισθῇ μὲ τὸ τ ὄ ρ α ἐκεῖνο, νὰ συγχρονισθῇ μὲ τὴν παρουσία τοῦ Ἐνός, τοῦ Θεανθρώπου, μένει ἐθνικός, εἰδωδολάτρης, τέρπεται μονάχα ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν μορφῶν τῆς ἱστορίας καὶ ἀκολουθεῖ κι' αὐτὸς τὴν χρονικὴ τους κίνηση. Νὰ προχωρήσῃ ὅμως κανεὶς πέρα ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν μορφῶν τῆς ἱστορίας, νὰ ἔρῃ ἀπὸ μέσα του τὴν κοινὴ ἱστορικότητα, νὰ γίνῃ σύγχρονος μὲ τὴν παρουσία τῆς αἰώνιας μορφῆς, τοῦ προσώπου τοῦ Ἐνός, τοῦτο σημαίνει καὶ νὰ ταπεινωθῇ· ν' ἀφήσῃ τὴν κοσμικὴ λαμπρότητα, νὰ παραιτηθῇ ἀπὸ τὴν κοινὴ ἱστορικὴ γνώση, καὶ νὰ μείνῃ μόνος, νὰ γίνῃ μόνος, ν' ἀφήσῃ τὴν ποικιλία τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ κοινοῦ παρόντος καὶ νὰ ζῆσῃ μέσα στὸ αἰώνιο τώρα « ἐνώπιος ἐνωπίω ». Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ ἀπόλυτο καὶ τὸ παράδοξο γνωρίζει μόνον ἓνα χρονικὸ σημεῖο, τὸ τώρα, τὸ παρὸν ὡς πλήρωμα τοῦ πνεύματος. Νὰ γίνῃ κανεὶς σύγχρονος μὲ τὴν παρουσία Ἐκείνου, σημαίνει ν' ἀφήσῃ τοὺς αἰῶνες, ποὺ κυλοῦν δίχως νὰ τὸν ἀλλάζουν καὶ δίχως νὰ τὸν ἀποκαλύπτουν, καὶ νὰ ζῆσῃ ὡς μόνος,

ὡς ψυχὴ καὶ πνεῦμα, τὴν ἀλήθεια, τὴ ζωὴ καὶ τὴν παρουσία Ἐκείνου. Ἀλλὰ ἡ δύναμη ἐκείνη ποὺ ὁδηγεῖ πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἱστορικὴ γνώση, πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἱστορικότητα τῶν πραγμάτων — ἀκόμη καὶ τῶν χριστιανικῶν — εἶναι ἡ πίστη, αὐτὴ συλλαμβάνει τὴν οὐσία τοῦ παραδόξου. Σ' αὐτὴν τὴ δύναμη ἀποκαλύπτεται τὸ τώρα ἐκεῖνο, ὅπου μέσα ἐχώρεσε ὁ ἀχώρητος. Γιὰ τὸν πιστὸ ὅμως ἀποτελεῖ πραγματικότητα μόνον ἐκεῖνο τὸ παρόν· τὸ παρελθόν — ὅπως τοῦτο τὸ σπουδάζει ἡ ἱστορία — γιὰ τὸν πιστὸ δὲν ἀποτελεῖ παρά πραγματικότητα δεύτερης σειρᾶς καὶ ἀξίας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
 ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
 ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
 ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Γ΄.

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ ΤΗΣ ΥΠΑΡΞΕΩΣ ΚΙΡΚΕΓΚΑΡΝΤ

I

Τρία ἐξάιρετα πνεύματα, κλασικά εἰς τὸ εἶδος τους, ἔχει νὰ παρουσιάσῃ ὁ δυτικο - ευρωπαϊκὸς χριστιανισμὸς, τὸν ἱερὸ Ἀύγουστῖνο, τὸν μαθηματικὸν Πασκάλ καὶ τὸν φιλόσοφο Κιρκεγκάαρντ. Οἱ δύο πρῶτοι εἶναι μεγάλα τέκνα τοῦ καθολικοῦ χριστιανισμοῦ, ὁ τρίτος εἶναι μέγας βλαστὸς τοῦ προτεσταντισμοῦ.

“Ὅταν τὰ βάρβαρα γερμανικὰ φύλα ἄρχισαν νὰ μπαίνουν στὴν παγκόσμια ἱστορία, ὅταν δηλαδὴ τὸ δυτικο-ρωμαϊκὸ κράτος ἄρχισε νὰ διαλύεται καὶ ἡ δυτικὴ ἐκκλησία κινδύνευε νὰ παρασυρθῇ κι’ αὐτὴ μέσα στὸν κοσμοϊστορικὸ στρόβιλο τῆς καταστροφῆς, ὅταν τὰ ἀρχαῖα ἑλληνορωμαϊκὰ ἐρείσματα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Δύσεως καὶ μαζί μ’ αὐτὰ τὸ ρωμαϊκὸ κράτος κατέρρεαν, ὅταν τέλος ἐφαίνονταν ὅτι καὶ ἡ ρωμαϊκὴ ἐκκλησία θὰ παραδοθῇ στὴν καταστροφή, τότε ἀκριβῶς ἡ ἱστορικὴ μοῖρα ἐχάρισε στὴ Δύση τὸν ἱερὸ Ἀύγουστῖνο. Ὁ Ἀύγουστῖνος κατάρθωσε νὰ ἐνώσῃ μέσα στὸ γόνιμο καὶ πλουσιοπάροχο πνεῦμα τοῦ τὰ ζωηφόρα στοιχεῖα τῆς παλαιᾶς κληρονομίας. Ὁ Ἀύγουστῖνος συγχώνευσε μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τὰ παρέδωκε ἐνωμένα στὴν ἐποχὴ του. Μὲ τὸν συνδυασμὸ αὐτὸν τῶν δύο πνευμάτων, τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ, ἔβαλε ὁ Ἀύγουστῖνος τὰ ἰσχυρὰ θεμέλια ἐνὸς μεγάλου ἱστορικοῦ μέλλοντος. Τὸ μέλλον τοῦτο ἦταν ὁ δυτικὸς Μεσαίων, τὰ χίλια χρόνια τῆς χριστιανικῆς παιδείας τῶν βαρβάρων λαῶν τῆς Δύσεως. Κατὰ τὰ τὰ χίλια αὐτὰ χρόνια διαπαιδαγωγήθησαν ἀπὸ τὴν καθολικὴ ἐκκλησία μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἀύγουστῖνου ὅλοι οἱ λαοὶ τῆς Δύσεως. Ἔτσι ὁ Ἀύγουστῖνος δὲν εἶναι μόνον ὁ πατὴρ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ὁ πνευματικὸς πατὴρ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης.

Ὁ Πασκάλ ἐμφανίζεται τὸν δέκατον ἑβδομὸν αἰῶνα, ὅταν τὰ μαθηματικὰ καὶ ἡ λογοκρατία ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ ἡ πολιτικὴ ἀπολυταρχία ἀπὸ τὸ ἄλλο ἦταν στὴν ἀκμὴ τους. Τὸν αἰῶνα αὐτὸν κυριαρχεῖ ἡ ἀπολυτὴ λογικότητα· ὅλα εἶναι ἐδῶ προσδιωρισμένα μὲ μαθηματικὴ ἀκρί-

βεια. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἡ πολιτικὴ ἐξουσία τὸν αἰῶνα αὐτὸν γίνεται ἀπολυταρχία· εἶναι ἡ δυναστικὴ ἐξουσία ποῦ ἡγεμονεύει τὰ πάντα. Ἡ πολιτεία ὡς κεντρικὴ ἐξουσία ὑποτάσσει ὅλες τὶς τάξεις· τὰ δίκαια τῶν κατὰ μέρος φεουδαρχῶν τὰ παραμερίζει τὸ κράτος καὶ ἡ κεντρικὴ ἐξουσία γίνεται παντοδύναμη. Ὁ δυνάστης τὰ ἐξουσιάζει ὅλα. Τοῦτο ἔγινε κατὰ κλασικὸ τρόπο στὴ Γαλλία. Ἐνα ἀπολυταρχικὸ, δυναμικὸ κέντρο, τὸ πρόσωπο τοῦ δυνάστη, τὰ ἐξουσιάζει ὅλα καὶ ἐπιβάλλει σὲ ὅλα τὴν τάξην καὶ τὸ σύστημα. Παράλληλα πρὸς αὐτὴν τὴν πολιτικὴ ἀπολυταρχία τὸν αἰῶνα τοῦτον ὑπάρχει ἡ τάση πρὸς ἀπολυταρχία τοῦ λογικοῦ· τὰ μαθηματικά καὶ ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη φθάνουν τώρα σὲ διατυπώσεις κλασικές. Καὶ ἡ φιλοσοφία ζητεῖ καθολικὴ ἐνότητα τῶν ὄντων μὲ τὰ μέτρα τῆς λογικῆς. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Σπινόζα εἶναι ἡ κλασικὴ ἔκφραση τοῦ πνεύματος τοῦ αἰῶνος τούτου. Τὰ μαθηματικά εἶναι τὸ πρότυπο τῆς μεθόδου καὶ γιὰ τὸν Σπινόζα. Ἡ « ἠθικὴ » τοῦ Σπινόζα εἶναι ἓνα σύστημα ὀρισμῶν, ἀξιωμάτων, προτάσεων, ἀποδείξεων, πορισμάτων, λημμάτων καὶ αἰτημάτων. Μιὰ σιδερένια πειθαρχία κυριαρχεῖ μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἔργο τοῦ Σπινόζα. Καὶ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ πνεύματος θέλει νὰ ἐκφράσῃ τὴν οὐσία τοῦ κόσμου. Ὁ νοῦς θέλει νὰ φέρῃ εἰς φῶς τὸ εἶναι, τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ κόσμου. Ὡστε καὶ ὁ κόσμος εἶναι μιὰ αἰώνια καὶ σιδερένια πειθαρχία, αὐτὴ εἶναι ἡ ἀναγκαιότητα καὶ ἡ αἰτιότητα. Ὁ Καρτέσιος, τέκνο καὶ αὐτός τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ, ἔβαλε τὰ θεμέλια αὐτῆς τῆς ἀπολυταρχίας τῆς λογικῆς, ἔβαλε τὶς πρῶτες βάσεις τοῦ σιδερένιου αὐτοῦ, ὅπως τὸν εἶπαν, αἰῶνα. Ὁ γαλλικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ γαλλικὴ πολιτεία ἐκφράζουν μαζὶ καὶ τὰ δύο κλασικὰ τὸ πνεῦμα ποῦ ἐπικρατεῖ τὸν αἰῶνα αὐτὸν στὴ δυτικὴ Εὐρώπη.

Ἡ ἀπολυταρχία ὅμως αὐτὴ τῆς λογικῆς καὶ τοῦ νόμου τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος δὲν ἱκανοποιεῖ τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, δὲν γεμίζει τὴν ἐσωτερικότητα τοῦ πνεύματος. Καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι στὴ χώρα ἀκριβῶς ἐκείνη τῆς Εὐρώπης, ὅπου ἀκμάζει καὶ θριαμβεύει ἡ καθαρὴ λογικὴ, στὴ Γαλλία τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνα, ἐμφανίζεται ἡ βαθύτατη ἐκείνη ψυχὴ, ἡ βαθύτατη ἐσωτερικότητα τοῦ πνεύματος ποῦ δὲν τὴν ἱκανοποιεῖ ἡ λογοκρατία, ἡ νοησιαρχία. Καὶ τὸ παράδοξο εἶναι, ὅτι ἡ ψυχὴ αὐτὴ μὲ τὴν ἀπειροδύναμη ἐσωτερικότητα εἶναι συνδυασμένη μαζὶ μὲ μιὰ μαθηματικὴ μεγαλοφυΐα. Ἰννοοῦμε τὸν Πασκάλ. Καθαρώτατη διαύγεια τῆς διάνοιας καὶ θρησκευτικὰ, χριστιανικά, φλογισμένο πάθος τῆς ψυχῆς, διαυγέστατη αἴσθησις τῆς μορφῆς καὶ βαθύτατα συγκλονισμένο συναίσθημα — αὐτὰ τὰ ἀντίθετα καὶ παράδοξα συνδυάζονται μέσα στὴν προσωπικότητα τοῦ Πασκάλ. Ὁ μυστικὸς παλεύει μέσα του μὲ τὸν λογικὸ, ὁ Χριστιανὸς μὲ τὸν Ἕλληνα, ἡ

πίστη με τή λογική. Ἀπό ὄλους τοὺς φιλοσόφους τοῦ σιδερένιου αὐτοῦ αἰῶνα, τοῦ αἰῶνα τῶν φυσικῶν νόμων καὶ τῆς λογικῆς, πού κι' αὐτὰ τὰ ἀσθενικά τους σώματα τοὺς ἀνάγκαζαν νὰ στραφοῦν πρὸς τὰ μέσα, ὁ Πασκάλ εἶναι ὁ ἐσωτερικώτερος καὶ τρυφερώτερος, εἶναι ἐκεῖνος πού πάσχει περισσότερο καὶ ἐπιστρέφει βαθύτερα πρὸς τὴν ἐσωτερικότητά του, τὴ μυστικὴ πτυχὴ τῆς ψυχῆς του. Ἡ ψυχὴ καὶ ὁ Θεός, τὸ κύριο τοῦτο δίδαγμα τοῦ Αὐγουστίνου, καθὼς καὶ ὅλα τὰ βαθιὰ νοήματα τῆς μεσαιωνικῆς μυστικῆς, ἀναφαίνονται τώρα μέσα στὴν προσωπικότητα τοῦ Πασκάλ, ὁ ὁποῖος γνωρίζει ὅσο κανεὶς ἄλλος τὰ μαθηματικά καὶ τὴ νομοτέλεια τῆς φύσεως. Τὸ πύρινο θρησκευτικὸ πάθος, ἡ ὀλοπόρφυρη στροφὴ τῆς ψυχῆς πρὸς τὰ μέσα, κατακαίει τὴν προσωπικότητα τοῦ Πασκάλ. Προτοῦ ἀκόμη γίνῃ σαράντα ἐτῶν ὁ Πασκάλ πεθαίνει. Τὸ χριστιανικὸ ὅμως φῶς τῆς ψυχῆς του καὶ ἡ μεταφυσικὴ τῆς νοσταλγία ἔβαλαν τὰ ἀμετακίνητα σύνορα, πού χωρίζουν τὴ λογικὴ γνώση ἀπὸ τὴν πίστη.

➤ II

Τρίτη μεγαλοφυΐα τοῦ δυτικο - ευρωπαϊκοῦ χριστιανισμοῦ εἶναι ὁ Δανὸς φιλόσοφος Κιρκεγκάαρντ. Κι' αὐτὸς ἔζησε μόνον σαράντα δύο χρόνια, ἀπὸ τὰ 1813 ἕως τὰ 1855. Ἀνήκει στὸν αἰῶνα τῶν μεγάλων φιλοσοφικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν συστημάτων καὶ κυρίως ἡ δράση του συμπίπτει με τὴν ἐποχὴ τῆς ἀπολυταρχίας τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος τοῦ Ἐγέλου. Ὁ λόγος γίνεται κατὰ τὸν Ἐγέλο φυσικὴ καὶ ἱστορικὴ σὰρξ. Φυσικὴ καὶ ἱστορικὴ πραγματικότητα εἶναι δύο ὄψεις τοῦ αἰωνίου λόγου. Ἀλλὰ ὁ λόγος αὐτὸς — ἔτσι διδάσκει ὁ Ἐγέλος — εἶναι γενικὸς καὶ ἀφηρημένος· μεταχειρίζεται ὅμως τὰ συγκεκριμένα, εἴτε πρόσωπα εἶναι εἴτε λαοί, ὡς ὄργανά του. « Τὸ γενικὸ ἐρῆεται στὴν πραγματικότητα διὰ μέσου τοῦ εἰδικοῦ ». Τὰ ἄτομα καὶ οἱ λαοί, ὅση σημασία καὶ ἂν ἔχουν, ἀφανίζονται ἐνώπιον τοῦ γενικοῦ πνεύματος. Τὸ ἴδιο ὅμως τοῦτο πνεῦμα διαμορφώνει τὰ ἄτομα καὶ τοὺς λαοὺς πού χρειάζεται γιὰ τοὺς σκοποὺς του. Ἐτσι τὰ δικαιώματα τοῦ γενικοῦ παγκοσμίου πνεύματος εἶναι πάνω ἀπὸ τὰ δικαιώματα τῶν ἀτομικῶν πνευμάτων, ἔστω καὶ ἂν αὐτὰ συμβολίζονται ἀπὸ ὀλόκληρους λαοὺς. Ὅλη ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐγέλου εἶναι ἓνας θρίαμβος τοῦ γενικοῦ καὶ ἀφηρημένου πνεύματος ἐπάνω στὸ εἰδικό. Εἴτε ἄνθρωπος εἴτε λαὸς εἶναι τὸ εἰδικὸ πνεῦμα, γίνεται ὄργανο γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ γενικοῦ. Ἡ ὄντολογία νικάει ἐδῶ τὴ λογικὴ. Κάθε πραγματικὸν εἶναι λογικόν· καὶ κάθε λογικὸν γίνεται

πραγματικό. Ὁ λόγος αὐτὸς τοῦ Ἐγέλου, ὁ νοῦς, δὲν εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν κριτικὸ λόγὸ τοῦ Κάντ, δὲν εἶναι ὁ καθαρὰ ἀνθρώπινος λόγος, αὐτὸς ποὺ δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἐξιχνιάσῃ τὴν ἀντικειμενικότητα, τὴν πεμπουσία τῶν ὄντων, ἀλλὰ εἶναι ὁ λόγος ὁ διαλεκτικός, ὁ ἀντικειμενικός, ποὺ ἐξουσιάζει ἔσωθεν τὰ πάντα. Πρόσωπα καὶ λαοί, κοσμοϊστορικά πρόσωπα καὶ κοσμοϊστορικοὶ λαοί, ὅση ἀξία κι' ἂν ἔχουν, εἶναι ἀπλοῖ ἐντολοδόχοι αὐτοῦ τοῦ πνεύματος, αὐτῆς τῆς ὄντολογικῆς διαλεκτικῆς· ὁ προορισμὸς τους εἶναι νὰ δαπανηθοῦν ἐξ ὀλοκλήρου γιὰ τοὺς σκοποὺς αὐτῆς τῆς διαλεκτικῆς. Τὸ ἀφηρημένο καὶ γενικὸ καταβιβρώσκει λοιπὸν ἐδῶ τὸ συγκεκριμένο καὶ τὴν προσωπικότητα. Τὸ σύστημα τοῦτο τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Ἐγέλου καλύπτει τὰ πάντα. Ἡ ἀξία τοῦ προσώπου, ἡ προσωπικὴ παρουσία τοῦ ἀνθρώπου, ἀξία ἀναντικατάστατη ἀπὸ τὴν ἐπιτυχίαν τῶν Ἑλλήνων, ἀξία ἀπόλυτη κατὰ τὴν χριστιανικὴ ὀρησκεία, καταπνίγεται τώρα κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Ἐγέλου. Ἡ προσωπικὴ παρουσία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀπλῶς ἓνα σημεῖο περαστικῆ, μιὰ παροδικὴ στιγμή τοῦ ἱστορικοῦ δράματος, ποὺ λέγεται διαλεκτικὴ τοῦ πνεύματος.

Ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἀπολυταρχίας τῆς διαλεκτικῆς, ποὺ καταπνίγει τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου, ἠθικὴ καὶ ὀρησκευτικὴ, ἐναντίον τῆς ὄντολογίας καὶ τοῦ σιδηροῦ νόμου τῆς διαλεκτικῆς, ὑψώνεται ἡ χριστιανικὴ μορφή τοῦ Κιρκεγκάαρντ. Γεννημένος ὁ Κιρκεγκάαρντ στὴν Κοπεγχάγη ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς νεότητάς του ὑπέφερε σωματικὰ ἀπὸ τὴν ἀσθενικὴ του κράση καὶ ψυχικὰ ἀπὸ τὴν βαρυθυμία τοῦ πατέρα του, ποὺ τὸν βάραινε κάποιο ἐφηβικὸ ἀμάρτημα. Ὁ νέος ἀνετράφη μὲ « ὑπερβολικὴ ἀυστηρότητα » κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ὁ πατέρας του τοῦ παρουσίασε ἀπ' ἀρχῆς τόσο ἐντονη τὴν ἀντίθεση τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου νόμου, ὥστε χάραχθηκε βαθύτατα στὴν ψυχὴ του ἡ πεποίθηση, ὅτι ὁ σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ εἶναι τὸ σύμβολο γιὰ τὴ μόνιμη σχέση τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ θεῖο μέσα στὸν κόσμον νικάει μόνον μὲ τὴν αὐτοταπείνωσή του. Ὁ Κιρκεγκάαρντ ἐσπούδασε στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Κοπεγχάγης φιλοσοφία καὶ θεολογία. Ὁ Φάουστ, ὁ Δὸν Ζουάν καὶ ὁ Αἰώνιος Ἰουδαῖος εἶναι θέματα ποὺ συγκινοῦν ἀπ' ἀρχῆς βαθύτατα τὴν ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα του. Κατὰ τὰ 1835 ἡ ἐσωτερικὴ του ζωὴ περνάει μιὰ συντριπτικὴ κρίση· ὁ χριστιανισμὸς του κλονίζεται. Δὲν χάνει βέβαια τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ θεολογία, ἀλλὰ τὸν ἐλκύουν τώρα πολὺ ἡ τέχνη καὶ ἡ φιλολογία. Τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι ὅσο μεγαλώνει μέσα του ἡ συνείδηση γιὰ τὸν ἐξαιρετικὸ προικισμὸ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματός του, τόσο ἐντείνεται καὶ ἡ ἀμφιβολία του, περὶ τοῦ ἂν θὰ κατορθώσῃ ποτὲ νὰ παρουσιάσῃ ἐξαιρετικὸ ἔργο. Ὁ κλονισμὸς ὅμως ἐκεῖνος τοῦ χριστιανισμοῦ τοῦ ἦταν περαστικός.

Ύστερα από την πρώτη του αναστροφή με την τέχνη και τη φιλολογία ή θύελλα και ή όρμη της ψυχής του ρίχνεται ολόκληρη πάλιν προς τον χριστιανισμό. 'Αποφασίζει να ζήσει γι' αυτόν, να αφιερωθῆ ὡς άτομο ἐγκόσμιο, ὡς λαϊκός, γιὰ νὰ βοηθήσῃ τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ ὥστε νὰ μὴν τὸ πνίξῃ ὁ ἐθνισμός, ἡ σύγχρονη εἰδωλολατρεία. "Ἐνα γεγονός τῆς ζωῆς του ἀξίζει ν' ἀναφέρωμε ἐδῶ : τὸν ἔρωτά του πρὸς τὴν Regine Olsen. 'Απὸ τὴν πρώτη ὅμως στιγμή τῆς ἀγάπης αὐτῆς βασανίζεται με τὴν σκέψη μήπως συγχέει τὸ ἰδανικὸ με τὴν πραγματικότητα. "Ύστερα ἀπὸ φρικτοὺς ἐσωτερικοὺς ἀγῶνες διαλύει τοὺς ἀρραβῶνες του καὶ ἀποφασίζει νὰ ζήσει ὅλη του τὴ ζωὴ ὡς ἕνας ἐσωτερικὰ μετανοημένος, νὰ ζήσει τὴν πραγματικὴ μετάνοια, τὴν ἐπιστροφή τῆς ψυχῆς. Τὸ ἔργο του ποὺ ἐπιγράφεται : « Τὸ ἡμερολόγιο ἑνὸς πλανευτοῦ » περιγράφει καὶ ἀναλύει με πρωτότυπη διεισδυτικότητά τὴν ἀγωνία καὶ τραγωδία αὐτῆν τῆς ψυχῆς του. 'Απ' ἐδῶ καὶ πέρα κυριαρχεῖ στὸ πνεῦμα του ἡ ἰδέα πῶς θὰ δράσῃ με τὴ συγγραφικὴ του ἰκανότητα καὶ τέχνη. 'Ἐκτὸς ἀπὸ δύο ταξίδια ποὺ ἔκαμε γιὰ σπουδὲς στὸ Βερολίνο ὅλη του ἡ ἄλλη ζωὴ διαρρέει στὴν Κοπεγχάγη καὶ εἶναι ἀφιερωμένη στὴν συγγραφικὴ τέχνη.

'Ἡ συγγραφικὴ του δράση διαιρεῖται σὲ τρεῖς περιόδους. 'Ἡ πρώτη εἶναι ἀπὸ τὰ 1843 ἕως τὰ 1846, ἡ δευτέρα ἀπὸ τὰ 1846 ἕως τὰ 1848 καὶ ἡ τρίτη ἀπὸ τὰ 1848 ἕως τὰ 1851. Μέσα σὲ ἑννέα χρόνια συγκεντρώνεται καὶ πυκνώνεται ἡ ὅλη του πνευματικὴ παραγωγή καὶ τὸ μέγεθός της, ἐσωτερικὸ καὶ ἐξωτερικὸ, εἶναι καταπληκτικὸ. Εἶναι δέκα πέντε τόμοι καὶ ὁ ἕνας πιδ. οὐσιαστικὸς καὶ πιδ. ἐλκυστικὸς ἀπὸ τὸν ἄλλον. Τὰ ἔργα τῆς πρώτης περιόδου εἶναι ὅλα σχεδὸν αἰσθητικὰ καὶ κυκλοφοροῦν με διάφορα ψευδώνυμα. Τὸ αἰσθητικὸ ὅμως ἔνδυμα καλύπτει προβλήματα ὀρθοσκευτικὰ καὶ ἠθικά. Καὶ ἐδῶ εἶναι ὁ Κιρκεγκάαρντ ὀρθοσκευτικὸς συγγραφεὺς, ἀλλά, ὅπως λέγει ὁ ἴδιος, εἶναι τοῦτο ἠνκογνωτο. 'Ἡ αἰσθητικὴ του τέχνη εἶναι ἀπλῶς ἕνα δόλωμα γιὰ τὸν ἀναγνώστη του. Θέλει μ' αὐτὴν ν' ἀναγκάσῃ τὸν ἀναγνώστη νὰ τὸν προσέξῃ ὅπως ὁ ἔρωσ τοῦ Σωκράτη πρὸς τὴν νεότητά, πρὸς τὸ κάλλος της, ἦταν μία παγίδα τοῦ διαλεκτικοῦ φιλοσόφου γιὰ νὰ κερδίσῃ τὸν νέο καὶ νὰ τοῦ στρέψῃ τὸ πνεῦμα ὅπου αὐτὸς θέλει, δηλαδὴ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ, πρὸς τὴν ψυχὴ. 'Ο Κιρκεγκάαρντ ἀντιμάχεται ἤδη στὰ ἔργα αὐτὰ τὴν θεωρητικὴν θεολογία τῆς ἐποχῆς του, ποὺ ἔκαμε τὸν χριστιανισμό κλειστὸ σύστημα ἰδεῶν καὶ ἔτσι ἐσβησε τὴν ἱστορικότητά του καὶ τὴν μοναδικὴν αὐθεντία του, δηλαδὴ κατέστρεψε τὸ παράδοξο καὶ αἰώνιο νόημά του. 'Ἡ θεωρητικὴ αὐτὴ θεολογία μετακινεῖ τὸ πρόβλημα τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἀπόφαση τοῦ πιστοῦ, ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα, τὴν ψυχικὴ διαμόρφωση τῆς ζωῆς, πρὸς τὴν ψυχρὴ ἀντικειμε-

νικότητα τῶν ιδεῶν. Ὁ χριστιανισμὸς ὅμως εἶναι ζήτημα ἐσωτερικὸ τῆς ψυχῆς, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τοῦ ἀνθρώπου νὰ πιστέψῃ· ὅλα τ' ἄλλα εἶναι ἐθνισμὸς, εἰδωλολατρεία, εἶναι ψυχρὴ λογικὴ.

Στὰ ἔργα τῆς δεύτερης περιόδου ὁ Κιρκεγκάαρντ ἐμφανίζεται μὲ τὸ ὄνομά του καὶ μεταχειρίζεται τὴν ἄμεση ἀνακοίνωση· θέλει νὰ διδάξῃ καὶ νὰ παρηγορήσῃ τὸν ἀναγνώστη του. «Ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα ἔχουν ὀρησκευτικὸ περιεχόμενον· μερικὰ μάλιστα ἔχουν καὶ πολεμικὸν χαρακτῆρα. Τὸν ἴδιον χαρακτῆρα, δηλαδὴ ὀρησκευτικόν, ἔχουν καὶ τὰ ἔργα τῆς τρίτης περιόδου. Κεντρικὸ νόημα τῶν ἔργων αὐτῶν εἶναι, ὅτι ἡ χριστιανισμὸς, δηλαδὴ οἱ χριστιανικοὶ λαοί, ἔχουν σχεδὸν καταργήσει τὸν γνήσιον χριστιανισμόν. Ὁ Κιρκεγκάαρντ παρουσιάζεται τώρα ὡς δημόσιος κατήγορος. Ὁλητὴ ἡ συγγραφικὴ του δημιουργία εἶναι ἡ ἀπόρροια μιᾶς ἀκατανίκητης ἐσωτερικῆς ὀρμῆς. Αὕτῃ εἶναι ἡ μοναδικὴ δυνατὸτητα νὰ δράσῃ ἓνας ἄνθρωπος ἐσωτερικὰ βαρύνθεις, στοχαστικὸς· εἶναι ἡ εἰλικρινὴς προσπάθεια ἑνὸς βαθυὰ ταπεινωμένου. «Ὅτι κατάλαβα τὸ ἀληθινὸ πού ἀναπτύσσω, γι' αὐτὸ εἶμαι αἰώνια πεπεισμένος», λέγει ὁ Κιρκεγκάαρντ. «Καὶ εἶμαι», προσθέτει, «πεπεισμένος, ὅτι καὶ οἱ σύγχρονοί μου, πού τώρα δὲν μὲ καταλαβαίνουν, θὰ μὲ καταλάβουν, ἂν ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὶς φροντίδες καὶ τὰ ἐμπόδια, ἀπὸ τὰ ὅποια ἀπαλλάχθηκα ἐγώ, καὶ ἂν εὔρουν τὴν ἡρεμὴ σοβαρότητα, τὴ μοναξιά, καὶ τὸν καιρὸ γιὰ στόχασιν».

Τὸ μυστικὸ τῆς συγγραφικῆς τέχνης τοῦ Κιρκεγκάαρντ εἶναι ἡ ἐνσυνείδητα δισημάντη, διπρόσωπη ὄψη τῆς, εἶναι ὅτι ἡ τέχνη αὕτῃ εἶναι αἰσθητικὴ μαζὶ καὶ ὀρησκευτικὴ. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Κιρκεγκάαρντ ἦταν στὴν ἀρχὴ αἰσθητικὸς καὶ ἔπειτα ἔγινε ὀρησκευτικὸς συγγραφεὺς, δὲν σημαίνει ὅτι μὲ τὰ χρόνια ἄλλαξε, ὅτι ἄφησε τὰ αἰσθητικὰ καὶ προχώρησε στὰ ἠθικὰ καὶ ὀρησκευτικὰ ζητήματα. Ὁ Κιρκεγκάαρντ εἶναι ἀπ' ἀρχῆς αἰσθητικὸς μαζὶ καὶ ὀρησκευτικὸς. Ἡ ὀρησκευτικὴ φλέβα εἶναι ἀπ' ἀρχῆς παροῦσα μέσα στὴν ψυχὴ του καὶ ὅταν γράφῃ τὸ ὠραιότερον αἰσθητικὸν ἔργον του, τὴν ἀνάλυση τῆς ὄπερας τοῦ Μότσαρτ «Δὸν Ζουάν». Καὶ ἐδῶ ἀκόμη, ἔπου ἀναλύει μὲ ἀπίθανη διεισδυτικὸτητα πνεύματος τὴν ἀξία τῆς μουσικῆς τοῦ Μότσαρτ, ἡ ὅποια ἐκφράζει τὴν αἰσθησιακὴν τοῦ Δὸν Ζουάν, ὁ Κιρκεγκάαρντ παρεμβάλλει παρατηρήσεις μὲ βαρύντατο περιεχόμενον σχετικὰ μὲ τὸν χριστιανισμόν. Ὁ χριστιανισμὸς — αὕτῃ εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Δανουῦ φιλοσόφου — ἐπειδὴ ἀποτελεῖ τὴν ἄκρα ἀντίθεση πρὸς τὴν αἰσθησιακὴν ζωὴν, ἔφερε κατ' οὐσίαν καὶ στὴν πληρότητά της αὕτῃ τὴν αἰσθησιακὴν ζωὴν μέσα στὸν κόσμον. Τὸ πνεῦμα δηλαδὴ ἔγινε ἡ αἰτία ὥστε νὰ φανερωθῇ σὲ ὅλη της τὴν πρωταρχικὴν καὶ πληρότητα ἢ ἄλλη ὄψη τῆς ζωῆς, ἢ ὄψη τῶν αἰσθήσεων. Ἐπειδὴ ἐκεῖνο πού ἀρνεῖ-

ται ό χριστιανισμός είναι ή άλλη όψη τής ζωής, ή όψη τών αισθήσεων, ή πλευρά άκριβώς αυτή φανερώνεται με την άρνηση της σε όλη της την δυναμικότητα. 'Η αντίθεση του χριστιανισμού προς αυτήν έφανέρωσε πληρέστερα την ποιότητά της. Πνεύμα και αισθήσεις είναι τώρα φανερωμένα σε όλη τους την αντιθετικήν σχέση, — αλλά έδω άκριβώς είναι τό καθένα σε όλη του την πληρότητα. 'Αλλά — έτσι συνεχίζει την σκέψη του ό φιλόσοφος — ό χριστιανισμός έξ άλλου έδιώξε την αισθησιακότητα από τον κόσμο, την ένίκησε. Αυτόν την πρωταρχικότητα τής αισθησιακής πλευράς τής ζωής εκφράζει ό Μόζαρτ με τή μουσική του Δόν Ζουάν. Κανείς άλλος έρμηνευτής δέν κατώρθωσε νά παρουσιάση με λέξεις τό νόημα τής μουσικής του Μόζαρτ όσον ό Κιρκεγκάαρντ. 'Αλλά και καμμιά τέχνη όσον ή μουσική δέν ήμπορεί νά εκφράση τον κόσμο τής έπιθυμίας. Και ό Δόν Ζουάν είναι τό σύμβολο τής αιώνια άνικανοποίητης όρμής και έπιθυμίας ή τό σύμβολο τής αιώνιας άποτυχίας τής όρμής νά συλλάβη τό ιδανικό τής πραγματικής όμορφιάς. 'Ο Δόν Ζουάν είναι ό πρωτότοκος αυτού του βασιλείου τής έπιθυμίας, είναι ή αισθησιακή μεγαλοφυΐα αυτήν άκριβώς την αισθησιακή μεγαλοφυΐα εκφράζει ό Μόζαρτ με την ύπερα Δόν Ζουάν. 'Η έρωτική όμως αυτή μεγαλοφυΐα του Δόν Ζουάν είναι αδύνατο νά παρουσιασθῆ σε όλη της την πρωταρχικότητα και την δυναμικότητα δίχως την αντίθεσή της, την πνευματική έσωτερικότητα τής ζωής. Για τοϋτο μόνον ό πνευματικός άνθρωπος, έδω δηλαδή μόνον ό Κιρκεγκάαρντ, με την άπίθανη πνευματική έσωτερικότητά του ήταν δυνατόν νά έρμηνεύση και νά παρουσιάση υποδειγματικά τή μουσική του Μόζαρτ. Μόνον ή συνείδηση του πνεύματος, ή απόλυτη έπιστροφή στην έσωτερικότητα, είναι δυνατόν νά εκφράση την ούσία τής αισθησιακής πλευράς τής ζωής. 'Ο ίδιος ό Δόν Ζουάν, ό πλανευτής, δέν ήμπορεί νά έρμηνεύση τον έαυτό του, τό είναι του. "Έτσι λοιπόν φαίνεται καθαρά, ότι ό Κιρκεγκάαρντ και όταν χειρίζεται αισθητικά θέματα παραμένει θρησκευτικός συγγραφεύς.

"Αν δέν καταλάβωμε αυτήν την έσωτερική διαλεκτική κίνηση τής συγγραφικής τέχνης, τότε δέν θα έχωμε τίποτε έννοήση από την θρησκευτική αυτήν προσωπικότητα, ή όποια όλον της τον πόνο τον εκφράζει διαλεκτικώς, σωκρατικώς. 'Ο ίδιος ό Κιρκεγκάαρντ έχει βαθύτατη συνείδηση για την συγγένεια αυτήν τής τέχνης του με τό σωκρατικό πρότυπο. 'Ομολογεΐ ότι όλη του ή διαλεκτική, ή συγκεκριμένη και άγρυπνη ανάλυση τής θρησκευτικής ζωής, δέν είναι παρά ένας τίμιος πειραματισμός. 'Ο Κιρκεγκάαρντ δέν έχει την αξίωση, ότι είναι ό ίδιος θρησκευτική προσωπικότητα, όπως και ό Σωκράτης δέν έχει την αξίωση, ότι γνωρίζει κάτι. 'Ο Σωκράτης όμολογεΐ, ότι είναι « άγονος σοφίας ». "Ό,τι όμως γνωρίζουν και ό ένας και ό άλλος είναι μόνον ό δρό-

μος, ή μέθοδος. Ο τρόπος αυτός παρουσίας μέσα στη ζωή είναι και αληθινός και ειρωνικός· έχει ο τρόπος αυτός και αλήθεια και ειρωνεία μέσα του. Είναι αληθινός, γιατί ο Σωκράτης πράγματι δέν γνωρίζει τίποτε. Γνωρίζει όμως ότι δέν γνωρίζει. Είναι ειρωνικός, γιατί γνωρίζει κάτι περισσότερο από τους άλλους, έχει πραγματική συνείδηση για την άγνοιά του, ενώ οι άλλοι πιστεύουν, ότι γνωρίζουν πολλά και δέν υποψιάζονται καθόλου την πραγματική τους άγνοια. Ο Κιρκεγκάαρντ έξ άλλου γνωρίζει, ότι δέν είναι χριστιανός αληθινός, γιατί έχει βαθύτατη συναίσθηση πόσο μεγάλο πράγμα είναι να ειπῆ κανείς ότι είναι αληθινός χριστιανός. « Αλλά και γευσάμενος, ως μήπω του χριστιανισμού άψάμενος είναι νόμιζε » λέγει ένας παλαιός χριστιανός, ενώ οι γύρω του, οι σύγχρονοί του πιστεύουν, ότι είναι χριστιανοί και μάλιστα καλοί χριστιανοί. Και όπως ο Σωκράτης είναι ταυτόχρονα έρωτικός και διαλεκτικός, όπως σ' αυτόν υπάρχει έπιφάνεια και βάθος, φαινόμενο και ουσία, και ή έπιφάνεια είναι επίτηδες άπατηλή, πλανευτική, τó ίδιο και ο Κιρκεγκάαρντ είναι ταυτόχρονα αισθητικός και θρησκευτικός. Με την αισθητική του θέλει να σαγήνεύση τόν αναγνώστη και να τόν αναγκάση να προσέξη νοήματα θρησκευτικά, που άλλιώς δέν θα τά πρόσεχε ποτέ. Τοῦτο τó ονομάζει ο ίδιος διαλεκτική διπροσωπία του έαυτού του και τῆς τέχνης του. Τοῦτο δέν είναι άπλό παιχνίδι, αλλά πραγματική σοβαρότητα. Πόση σοβαρότητα έχει ή ειρωνεία του Σωκράτη φαίνεται άπ' όσα αποκαλύπτει ο Άλκιβιάδης στο Συμπόσιο του Πλάτωνος, καθώς επίσης και όσα λέγει ο ίδιος ο Σωκράτης δίχως ειρωνεία. Ο Άλκιβιάδης αποκαλύπτει ότι κατά βάθος ο Σωκράτης δέν συγκινείται καθόλου από την όμορφιά του σώματος, αλλά ό,τι τόν ενδιαφέρει είναι τó κάλλος τῆς ψυχῆς. Άς λέγη λοιπόν αυτός, ο Σωκράτης, με την τυπική του ειρωνεία ότι συγκινείται από τó κάλλος του σώματος· τούτο είναι άπλως μιá σαγήνη για να προσελκύση την προσοχή του νέου και να τόν οδηγήση προς τόν έσωτερικό κόσμο, τόν κόσμο τῆς ψυχῆς και του νοῦ. Πόση από τάλλο μέρος θρησκευτική σοβαρότητα έχουν και τά αισθητικά έργα του Κιρκεγκάαρντ, τούτο φαίνεται από όσα λέγει ο ίδιος στην αυτοκριτική του έργου του, την όποια μάς δίνει μέσα σ' ένα μικρό του έργο, όπου κρίνει ο ίδιος την συγγραφική του δράση και τή σημασία της. Η αυτοκριτική αυτή είναι μιá άμεση ανακοίνωση, μιá έξομολόγηση του φιλοσόφου. Το δοκίμιο τούτο έχει τόν τίτλο : « ή άποψη για τή δραστηριότητα μου ως συγγραφέως » και δημοσιεύθηκε τέσσερα χρόνια μετά τó θάνατο του φιλοσόφου, δηλαδή στα 1859.

Ούτε ο Σωκράτης ούτε ο Κιρκεγκάαρντ παίζουν με τή ζωή, αλλά προβληματίζονται μέσα στο μεγάλο ήθικό και πνευματικό της μέγεθος,

δοκιμάζουν τὴ δύναμή τους καὶ τὴν ἀνθρώπινη ἀτέλεια ἐπάνω στὰ αἰ-
 ώνια θέματα τῆς ζωῆς. Καὶ ὅπως στὸν Σωκράτη, ὅταν αὐτὸς ὁμιλῆ
 ἄμεσα, ὅταν δηλαδὴ ἀφήνῃ τὸν ἑμμεσο λόγο τῆς εἰρωνείας, φαίνε-
 ται γιὰ ὅλους τὸ βάθος καὶ ἡ σοβαρότητα ποὺ εἶχε ἡ εἰρωνεία του, ἔτσι
 ἀποκαλύπτεται κατακάθαρα τὸ βάθος τοῦ Κιρκεγκάαρντ, ὅταν προχω-
 ρήσωμε ἀπὸ τὰ αἰσθητικὰ πρὸς τὰ ἠθικὰ καὶ θρησκευτικὰ ἔργα, ὅπου
 καταργοῦνται τὰ ψευδώνυμα καὶ ὁ Κιρκεγκάαρντ ἐμφανίζεται αὐτού-
 σιος. Τὸ τραγικὸ εἶναι, ὅτι — καὶ τοῦτο ἀκριβῶς κρίνει τοὺς ἀναγνώστες
 του — ἐνῶ τὰ αἰσθητικὰ ἔργα εἶχαν μεγάλη ἐπιτυχία, τὰ ἠθικὰ καὶ θρη-
 σκευτικὰ δὲν εἶχαν. Τοῦτο ὅμως εἶναι γι' αὐτὸν τὸν ἴδιον κἀτι αὐτονό-
 ητο ἐγνώριζε ἀπὸ πρὶν ὅτι ἔτσι θὰ γίνονταν. « Ποῦ νὰ γνωρίζῃ τὸ ἀνα-
 γνωστικὸ μου κοινὸ, ὅτι, ὅταν ἔγραφα τὰ αἰσθητικὰ μου ἔργα », λέγει
 ὁ Κιρκεγκάαρντ, « περνοῦσα ὀλόκληρες ἡμέρες μὲ τὴν ἀνάγνωσι καὶ
 μελέτη ἐποικοδομητικῶν συγγραμμάτων καὶ ὅτι τοῦτο ἐγίνονταν τα-
 κτικά μὲ μοναστηριακὴ ἀκρίβεια. Ποῦ νὰ γνωρίζουν, ὅτι ὁ συγγραφεὺς
 αὐτὸς ἐστοχάζονταν τὴν εὐθύνη του μὲ πολὺν τρόμο καὶ φόβο ! »

III

Ὁ ἴδιος ὁ Κιρκεγκάαρντ δὲν ἀφήνει νὰ περάσῃ πολὺς καιρὸς ἀφ'
 ὅτου ἐκυκλοφόρησε τὰ αἰσθητικὰ του ἔργα· μέσα σὲ τρεῖς μῆνες δημο-
 σιεύει τοὺς δύο ἐποικοδομητικούς του λόγους, ἀφιερωμένους στὴν μνήμη
 τοῦ πατέρα του. « Ἐνα λουλουδάκι μέσα στὴν ἐρημιὰ τοῦ μεγάλου δά-
 σους, λουλουδάκι ποὺ κανεὶς δὲν τὸ ἀναζητᾷ οὔτε γιὰ τὴν μεγαλοπρέ-
 πειά του οὔτε γιὰ τὸ ἄρωμά του οὔτε διὰ τὴ θρησκευτικὴ του δύναμη ». Ἐτσι
 τοὺς χαρακτηρίζει ὁ ἴδιος, γιὰ τὸν δύο αὐτοὺς λόγους δὲν τοὺς
 πρόσεξε κανεὶς. Καὶ προσθέτει ὁ Κιρκεγκάαρντ : « μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι
 πρόσφερα στὸν κόσμον τὰ αἰσθητικὰ μου ἔργα, ποὺ ὅλα ἔχουν τὸν τίτλο :
 « Ἡ, τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο »· μὲ τὸ δεξιὸ μου χέρι πρόσφερα τοὺς δύο ἐποι-
 κοδομητικούς λόγους. Ὅλοι ὅμως οἱ ἄνθρωποι ἀπλωσαν τὸ δεξιὸ τους
 χέρι πρὸς τὸ ἀριστερὸ μου ». Δηλαδὴ ὅλοι ἀγόρασαν τὰ αἰσθητικὰ του
 ἔργα, ἐνῶ τὸ λουλουδάκι ἐκεῖνο στὴν ἐρημιὰ τοῦ δάσους δὲν τὸ ἀνεζή-
 τησε κανεὶς. « Ὅμως ἐγὼ εἶχα καθαρῶς μέσα μου ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ
 τί ἤθελα, δηλαδὴ ἐγνώριζα ὅτι ὁ δρόμος μου προχωρεῖ πάρα πέρα, πρὸς
 τὴν κατεύθυνση τῶν δύο ἐποικοδομητικῶν λόγων ». Καὶ προσθέτει ὁ
 Κιρκεγκάαρντ : « Πρέπει νὰ παρακαλέσω μιὰ γιὰ πάντα ἔντονα τὸν
 καλοπρόαιρο ἀναγνώστη μου νὰ ἔχῃ διαρκῶς ὑπ' ὄψη του, ὅτι ὅλο τὸ
 συγγραφικὸ μου ἔργο περιστρέφεται γύρω στὴν βασικὴν ἰδέαν : πῶς γί-